

Uluslararası Tarihten Günümüze Sûfi-Siyaset İlişkileri Sempozyumu (1-3 Kasım 2019, Bursa)

Dilek Öz

Arş. Gör., Uşak Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Tasavvuf Ana Bilim Dalı
Uşak/Türkiye
dilek.oz@usak.edu.tr
<http://orcid.org/0000-0001-7141-0523>

Büşra Canbaz

Arş. Gör., Giresun Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Tasavvuf Ana Bilim Dalı
Bursa/ Türkiye
akcay_busra@hotmail.com
<http://orcid.org/0000-0002-9451-4111>

Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti olan ve fethi sırasında sûflerin önemli rol oynadığı Bursa, 1-3 Kasım 2019 tarihleri arasında Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve İSAV işbirliğinde düzenlenen Uluslararası Tarihten Günümüze Sûfi-Siyaset İlişkileri Sempozyumu'na ev sahipliği yaptı. Sempozyumda Türkiye'deki ilim adamlarının yanı sıra Ürdün, Mısır, İran, Pakistan, Irak ve ABD'den iştirak eden tasavvuf araştırmacılarının katılımıyla yedi oturumda yirmi üç bildiri sunuldu. İlk iki gün sempozyum bildirilerine yer verilirken, son gün değerlendirilme oturumu gerçekleştirildi.

Sûfi-siyaset ilişkileri tasavvuf tarihinin önemli meselelerinden biridir. Sempozyumda sûfi-siyaset ilişkileri hem ilk zâhidler, klasik dönem İslam toplumu, Osmanlı imparatorluğu ve Cumhuriyet gibi çeşitli dönemler açısından ele alınmış, hem de İbnü'l-Arabî ve İsmâil Hakkı Bursevî gibi tasavvuf büyüklerinin görüşleri üzerinden değerlendirilmiştir. Bununla birlikte sûfi-siyaset ilişkilerini etkileyen unsurlara dikkat çekilerek meselenin daha iyi anlaşılır olması sağlanmıştır.

Geliş Tarihi/Received Date: 14.05.2020

Kabul Tarihi/Accepted Date: 29.05.2020

Bilimsel Toplantı Değerlendirmesi/Symposium-Conference Reviews

Atıf/Citation: Öz, Dilek – Canbaz, Büşra “Uluslararası Tarihten Günümüze Sûfi-Siyaset İlişkileri Sempozyumu (1-3 Kasım 2019, Bursa)”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/1 (Haziran 2020), 379-386.

Sempozyumun Prof. Dr. Bilal Kemikli başkanlığında gerçekleşen I. Oturumunda dört bildiriye yer verildi. İlk olarak Abdullah Karahan “Sûflerin Siyaset Anlayışında ve Siyasetle İlişkilerinde Hadislerin Rolü” isimli bildiriyle söz aldı. Karahan sûflerin tüm yaşantısında olduğu gibi, siyasetle olan ilişkilerinde de hadislerin belirleyici olduğunu belirtti. Devlet adamlarına nasihat, devlete yönelik çatışma, kayıtsızlık gibi farklı sûfi-siyaset ilişki türlerinden bahseden Karahan, sûflerin siyasetle ilişkilerinin dayanağında çeşitli rivayetlerin bulunduğunu ifade etti. Hacı Bayram Başer ise klasik dönem İslam toplumunda sûfi ve siyaset konusunu şu üç soru etrafında değerlendirdi; (i) Zühd tavrı, siyasî protesto biçimlerinden biri olarak görülebilir mi? (ii) Tasavvuf-siyaset ilişkilerinin “Abbasîlerin genel din politikaları” içerisindeki yeri nedir? (iii) Siyasî baskıların sûfleri politik ve entelektüel açıdan “pasif” bir zümreye dönüştürdüğü ya da tasavvufi dilin değişimine neden olduğu öne sürülebilir mi? Hicri II. asrın ikinci yarısı ve III. asrın ilk çeyreğine kadar sûflerin devlet idaresinde görev almamak ve yöneticilerden yana dünyevî bir menfaatten yararlanmamak şeklinde ifade edilebilecek iki prensip güttüğünü ve ahlakî sapmalardan ötürü birtakım sûflerin şehirleri terk ettiklerini aktaran Başer, zahidlere göre toplumsal düzenin bozulmasının nedeninin yöneticilerin ahlakî ilkelere riayet etmemeleri olduğunu belirtti. Başer, zahidlerin nasihat verme kabilinden bir iletişim hariç idarecilerle irtibat kurmamayı prensip kabul ettiklerini söyleyerek, bu yönüyle zühd tutumunun protest bir yanı da olduğunu dile getirdi. Mihne’nin sona erdiği dönemin (h. 237) sûfi-siyaset ilişkisinin ikinci evresini tespit için önemli olduğunu vurgulayan Başer, bu dönemden sonra sûfler arasında belirgin ayrışma olduğunu; muhalif tavrındaki sûflerin yanısıra metinlerden anlaşıldığı üzere kurucu sûflerin istisnalar haricinde siyasî otoriteye karşı nötr bir tutum sergilediklerini kaydetti. Bu çerçevede sûflere yönelik baskılar açısından önemli bir kırılma noktası olarak tanımladığı Gulâmu Halil olayı ve Hallâc-ı Mansûr’un idamı gibi örneklerle temas eden Başer, yaşanan bu hadiselerle rağmen tasavvufun yaygınlaşmasında bir gerileme görülmediği tesbitinin imkanına değindi. Bununla beraber sûflerin siyasî anlamda pasif değil aksine politik duruşlarından ödün vermeyen entelektüel bir aksiyonerliğe sahip olduklarını ifade ederek bildirisini tamamladı.

Zafer Erginli “İlk Zâhidlerin Siyasetle İlişki Biçimlerinin Tasnifi Mümkün müdür?” bildirisine spot bir cümle olarak tanımladığı “Sûfler ile siyaset arasında nasıl bir ilişki olabilir?” sorusuyla giriş yaptı. Zahidler denildiğinde sadece tasavvufun öncüleri değil; Hâricî, Şîî, Mu’tezilî zahidleri de kapsadığını dikkat çekerek ilk zahidleri, Hz. Ali taraftarları ve Siffin’e katılanlar olarak niteledi. Erginli, ilk dönem zühd-siyaset ilişkilerini tasnif için bazı parametlerin belirlenmesinin gerekliliğine değinerek; bu parametrelerde daralıp-genişlemeye bağlı olarak birtakım değişikliklerin olabileceğini zikretti. Zafer Erginli’in değerlendirmelerine göre zahidler, devletin gerekliliği noktasında hemfikir bir tutum içindedir. Zahidlerin siyasete karşı yakın ya da uzak olma ve taraf ya da karşı olma şeklinde

iki tavrı vardır. Devletle karşı karşıya gelmemeye çalışan zahidler, genelde ribat-larda yaşamaktadır. Ayrıca cihada katılarak fetihlere katkı da sağlamaktadırlar. İktidarın faaliyetlerini tenkit eden zahidler olduğu gibi tavır koyan zahidler de vardır. Bu tasnifi aktaran Erginli genel itibarıyla zâhidlerle siyaset arasındaki ilişkinin zamanla gerileyerek ivme kaybettiği sonucuna dikkat çekti.

Bu oturumun son bildirisini Hitit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden Zekeriya Işık sundu. Osmanlı İmparatorluğu dönemi devlet-tarikat ilişkilerine yaklaşımı ele alan Işık, Osmanlı'da toplum-tarikat ya da birey-tarikat şeklinde çok fazla araştırmanın yapıldığını ancak araştırmaların subjektif, manipülatif, indirgemeci, dönemsel farklılıkları gözetmeyen genellemeci ve duygusalıktan ötürü bilimsellikten uzak olduklarına dikkat çekti. Osmanlı'da tarikatların seyrini, kuruluş-uzlaşma dönemi, tarikatın sistemleşmesi-devletleşme dönemi ve tarikatın izolesi-tasfiye dönemi şeklinde tasnif eden Işık, 16-18. yy. arasının tekke ve zaviyelerin çok fazla yaygınlaştığı; ancak tekkelerin içeriği boşaltılarak devlete adapte edildiği bir dönem olduğunu belirtti. Ayrıca Bayramî Melâmîleri ve Gülşenîlerle yaşanan sorunların şeriat-tarikat ilişkisi için önemli unsurlar taşıdığını ifade ederek “Şeyhler ve Şahlar” isimli kitabına atıfta bulundu.

Sempozyumun sūfî-siyaset ilişkilerinin Ekberî ekol ışığında değerlendirildiği II. oturumunun ilk tebliğini “İbnü'l-Arabî'ye Göre Velâyet-Nübüvvet Bağlamında Tasavvuf-Siyaset İlişkisi: Mânevî Otorite ve Maddî İktidar” isimli bildirisıyla Abdullah Kartal gerçekleştirdi. Kartal, İbnü'l-Arabî'yi daha iyi anlayabilmek için öncelikle onun ilkelerini kısaca açıkladı ve velâyet ile siyasi gücün ilişkisini İbnü'l-Arabî'nin merâtib görüşüyle değerlendirdi. İbnü'l-Arabî'den hareketle halifeyi ilâhî hükümlerliği izhar eden kişi olarak tanımlayan Kartal, bâtın-zâhir ya da velâyet-nübüvvet ayrımının genel mânâda hilafetle ilgilisine; bu kavramların bir sonucu olarak âlem ve insanın yönetiminin de birbirinden ayrı ancak irtibatlı olduğuna dikkat çekti. Yine bu ayrımın zâhirî halife-yöneticiler ve bâtınî halife-ricâlü'l-gayb olmak üzere iki yönetim biçimini ortaya çıkardığını söyledi. Velâyet ve nübüvvetin farkına değinirken Şîfî düşünceye temas eden Kartal, Şîfî'da siyasî ve mânevî otoritenin tek imamda tezahür ederken tasavvufî anlayışta böyle olmadığını; İbnü'l-Arabî'ye göre her gerçekliğin kendi yetki alanında hüküm sahibi olduğunu ifade etti.

Oturumun ikinci sunumu Ürdün'den programa katılan ve İbnü'l-Arabî uzmanı olan Laila Khalifa'ya aitti. Khalifa, “siyaset ilk önce halife içindir” diyerek kişinin kendi nefsinin yönettiği taktirde insanları yönetebileceğini ifade etti. Dinin ikamesi için İbnü'l-Arabî'nin çok kapılı bir yapı olarak tanımladığı hikmete dayalı siyasetin gerekliliğini vurgulayan Khalifa, bir idarecide bulunması gereken özelliklere temas etti.

Singapur'dan gelen Muhammad Khairudin Aljunied'in tebliği "Malay Dünyasında Sûfiler ve Siyasetçiler" başlığını taşıyordu. Sûfilerin her zaman siyasete dahil olduklarını ifade eden Aljunied, içerisinde sûfilerin de yer aldığı Güneydoğu Asya'daki metafiziksel siyaset, reformist siyaset ve her ikisini de içeren siyaset olmak üzere üç ayrı siyaset türüne dair açıklamalar yaptı. Sûfilerin Malezya'da Hindu ve Budist olarak da tezahür ettiğini söyleyen Aljunied, sûfilerin İslam'ı yaymak için sanat, müzik, şiir, kültürel ve popülist hareketlerden yararlandığını zikrederek sûfilerin reformla İslam'ı geliştirip şeriatı yaydıklarını ifade etti. Neticte itibarıyla konuyu daha anlaşılır kılmak için meseleye geniş bir çerçeveden bakılması gerektiğini vurguladı.

Tarek Mohamed el-Morsy Hussein ise Mısır'daki tasavvufî hareketler hakkında değerlendirmelerde bulunarak 2011 ve 2013 darbeleri sonrası tasavvufun siyasî rolüne temas etti. Yakın geçmişten örnekler vererek geleneksel tasavvuf, emirlikler tasavvufu ve modern-Batılı tasavvuf gibi birtakım terkipler kullandı. Aynı oturumda, İran'dan gelen Nasrollah Pourjavady ise Sünnî-Şîî çatışmalarına değinerek Şah İsmail vakası üzerinden Safevî dönemindeki sûfilerin durumunu ve Anadolu'ya göç etme nedenlerini değerlendirdi.

Necdet Tosun, Nakşîbendîliğin Orta Asya'da teşekkül ettiği XIV. Yüzyıldan Osmanlı devletinin sona erdiği XX. Yüzyılın başlarına kadar geçen altı asırlık süre içerisinde Nakşîbendîlik özelinde sûfi-siyaset ilişkisini ele aldı. Siyaset denince tarikatlar arasında Nakşîliğin akla ilk geldiğini belirten Tosun, Gucdüvânî, Ubeydullah Ahrar gibi isimlere ve Nakşî şeyhlerinin siyasete dair yazdıkları eserlere temas etti. Akabinde Nakşîbendîlik ile siyaset arasındaki müspet ilişkilerin yanı sıra menfî ilişkilerin de olduğunu zikretti. Menfî ilişkilerin temelinde Nakşîlerin devlet bürokrasisi içerisinde hızla yayılmasının idarecileri kaygılandırması ve rekabet halindeki siyasîlerden birinin Nakşîbendîlerden destek bulması sebebiyle muhalif siyasînin Nakşîbendîlere olumsuz yaklaşımı gibi nedenlerin var olduğu tesbitinde bulundu. Sonuç olarak Nakşîlerin tarih boyunca siyasi otoriteyle tek tip bir ilişki kurmadıklarını ifade etti.

Pakistanlı tasavvuf uzmanı Tanvir Anjum, "Güneydoğu Asya'da Çiştî Sûfilerin Siyasî Otoriteyle Arayüz İlişkisi" isimli bildiriyle 12-15 yy. arasında Çiştî sûfilerin siyasetle ilişkilerine dair genel bir perspektif sundu. Anjum da Necdet Tosun gibi tarih içerisinde sûfilerin siyasîlerle tek tip bir ilişki içerisinde olmadıklarını vurguladı. Herat'ta ortaya çıkan Çiştî sûfilerin İslam'ın mesajını Güney Doğu Asya'ya yaymak için çalıştıklarını, sûfilerin sultanlara danışmanlık yaptıklarını ve kolonyalizme karşı yapılan savaşlarda önemli rol oynadıklarını aktardı. Sûfilerin sadece politikada değil reformda da yer aldıklarını ifade eden Anjum, sûfilerin rolünün daha iyi anlaşılması için bu noktanın önemine işaret etti.

V. Oturumun ilk sunumu, Irak'tan sempozyuma katılan Sabah Muhammed Necîb el-Berzengî'ye aitti. Berzengî din ve politika arasındaki ilişki düzeylerini ele aldı. Dinle siyasetin güçlü ve ayrılmaz bir ilişkisi olduğunu belirten Berzengî,

siyaseti hayrı yaymanın aracı olarak tanımladı ve siyâset-i dîniyyenin peygamberlerle ortaya konan bir şey olduğuna dikkat çekti. Din ve devlet arasında tenâkuz varsa bunlardan birinin bâtil olabileceğine işaret eden Berzengî, âdil yönetimin dine ve tasavvufa mugayir olmadığını ifade etti. Ayrıca insanların devlete tabi olurken dinî hüviyetlerinden soyutlanamayacaklarının altını çizdi.

Nuran Döner, Mahmûd b. Süleymân Kefevî'nin Sultan II. Murad'a takdim etmek üzere yazdığı *Ketâ'ibü a'lâmi'l-ahyâr* isimli eserinden hareketle devlet yöneticileri ve din adamlarında bulunması gereken özellikleri zikretti. Genel itibarıyla sûfi-fukâhâ ve siyaset ilişkilerine örnek teşkil edecek önemli cümleler aktardı.

Süleyman Gökbulut, Harzemşahlr döneminde yaşayan Kübrevî şeyhi Mecdüddin el-Bağdâdî'nin katli hakkında farklı rivayetleri aktararak meseleyi sûfi-siyaset ilişkileri çerçevesinde değerlendirdi. Bu mesele ile ilgili kaynaklardaki rivayetleri ele alan Gökbulut, bir olayın nasıl gerçekleştiği ile nasıl algılandığı ve nasıl anlatıldığı arasında farklar bulunduğuna dikkat çekti.

VI. Oturumun ilk sunumu Ahmet Yaşar Ocak'a aitti ancak kendisi katılmadığı için oturum Salih Çift ile başladı. Salih Çift, "Sûfilere Göre Sûfi-Siyaset İlişkilerinin Standart Kriterlerinden Söz Edilebilir mi?" isimli bildirisine tasavvufun ortaya çıktığı dönemde kurucu zevâtın kabul ettiği, uyulması gereken ilkeler bütünü var mıdır? Varsa bunlar nelerdir? Hangi amaçlarla belirlenmiştir? Hangi ölçüde bu kaidelere riayet edilmiştir? şeklinde birtakım sorularla giriş yaptı. Kurucu şahsiyetlerin metinleri üzerinden ancak birtakım ilkelerin tespit edilebileceğini belirten Çift, Tirmizî'nin "İmama itaat, Allah'a itaattir" ifadesini, Kelâbâzî'nin sûfilerin devlet adamına zalim de olsa karşı çıkmaması gerektiği yönündeki söylemini nakletti. Ayrıca sûfilerin siyasî otoriteye yönelik itaatin sınırlandırılması zorunlu gördüğünü açıkladı. Türkiye'de siyasetle yakın ilişki kuran tarikatların durumuna dikkat çeken Salih Çift, netice itibarıyla sûfiler tarafından benimsenen ve Hasan-ı Basrî ile somutlaşan sûfi-siyaset ilişkisine dair üç temel kritere işaret etti; (i) Siyasi otoriteye yakın olmamak (ii) Siyasi otoriteden sâdir olan yanlışlıkları zımnen ya da açıktan tashih etmemek (iii) Siyasi otoritenin sebep olduğu haksızlıkları ve kötülüğü açıkça dile getirip onları bu yaptıklarından vazgeçirmeye çalışmak.

Semih Ceyhan "Devletin Tasavvufu, Toplumun Tarikatı: İmparatorluktan Ulus Devlete Geçiş Sürecinde Tasavvuf Histografyasının Siyasal Açılımları" isimli bildirisini, (h. 1000 -(17. yy) – 3 Mart 1924 tarihleri, Tanzimat dönemi (1989–1924) ve Balkan Harbi (1912- 1924) olmak üzere üç ayrı dönem çerçevesinde ele aldı. Fuad Köprülü, Nazif Bey, Seyyid Nesip Efendi arasındaki tasavvuf histografyasına dair tartışmayı temel alarak devletin tasavvuf algısıyla tarikatlardan zühur eden tasavvufun farklılıklarına temas etti. İbn Haldun benzeri bir tarihçiliğe soyunduğunu ifade ettiği Köprülü'nün tarih anlayışına özel bir yer veren Ceyhan

sonuç olarak üç şahsın tarihsel yöntemlerinin tasavvufa yönelik getirileri üzerinde durarak bildirisini tamamladı.

Vejdi Bilgin, “Sûfî Divanlarında Dinî-Siyasî Sembolizm” isimli bildirisıyla Halvetîler özelinde bir değerlendirme yaptı. Bilgin sûfîlerin idarî-askerî terminolojiyi çok fazla kullandıklarına dikkat çekerek, siyasî terimlere yeni anlamlar yükleyerek sûfîlerin dünyevî makamların önemsizliğini ortaya koyduklarını ifade etti. Bildirisinde Halvetî büyüklerinin divanlarında yer alan siyasete yönelik mesajlarını aktardı.

Son oturumda Cumhuriyet dönemi dolayısıyla yakın dönem siyaset-tasavvuf ilişkileri masaya yatırıldı.

Hülya Küçük, İstiklal Harbi sonrası Bektaşî ve Mevlevîlerin durumunu ele aldı. Siyaset denince akla bu iki tarikatın geldiğini söyleyen Küçük, iki tarikatın şeyhlerinin de mecliste görevler aldığını belirtti. Bektaşîlerden Semih Rıfat, Sakallı Ahmet Rıfka, Rıza Tefvik ve Ahmet Sırrı Baba; Mevlevîlerden Abdülhalîm Çelebî, Veled Çelebî, Refik Cevat gibi siyasî tutumlarıyla öne çıkan isimleri zikretti. Bektaşîler’le Mevlevîler’in siyasi açıdan durumunu kıyasladı ve siyasî sorunlar sebebiyle bir kısmının Türkiye’yi terk etmek zorunda kaldığı Bektaşîlere nispetle Mevlevîler’in Türk siyaset tarihinde daha müspet bir yer tuttuklarına dikkat çekti. Son olarak Bektaşîliğin Alevîlerle varlığını sürdürdüğü ve Alevî-Bektaşîlerin sol kesim ve laik sistemin destekçisi olarak kendilerini sunmaktan keyif aldığını söyleyerek bildirisini tamamladı.

Ahmet Taşğın ise Cumhuriyet Dönemi Alevîliğini ele aldı. Alevîliğin Türkiye’deki seyri ve yapısına kısaca temas ederek kamunun inşa ettiği alevîliğe dikkat çekti. Abdullah İnce ise yakın dönem siyasetiyle Nakşîlik ilişkisi üzerinde durdu. Tarikatlar içerisinde siyasetle ilişkisi en belirgin yapılardan biri olması açısından Nakşîbendîliğin Cumhuriyet dönemindeki durumuna dair açıklamalar yaptı. Türkiye’de insanların cemaat yapılanmalarına dair tutumlarını istatistiksel olarak veren Diyanet’in yaptığı bir araştırmanın sonuçlarını paylaştı. Bildirisini Ak Parti üzerinden devlet-tarikat etkileşimi bağlamında işledi. Yakın dönem siyaseti içinde önem arz eden nakşî yapılardan Erenköy, İskenderpaşa, Menzil ve Yahyalı Cemaatine değinen İnce, tarikatların özellikle Ak parti döneminde siyasete uzak durma tavrından taviz verdiğini ifade etti.

Oturumun son konuşmacısı İsmail Kara, bildirisinin başlığında da “hem muhalif hem muvafık” ifadesiyle işaret ettiği üzere Cumhuriyet dönemindeki genel tutumu değerlendirdi. Bilhassa tarikatların II. Meşrutiyet’ten itibaren belirgin bir şekilde modernleşme ve laikleşme sürecine girdiğini belirten Kara, Cumhuriyet devri sûfî-siyaset ilişkisinin belirleyici dönemlerine temas etti: “İlk dönem; 3 Mart 1924 halifeliğin kaldırılması ve Tevhid-i Tedrisat kanunuyla medreselerin kapatıldığı ve toplumun laikleşme süreciyle iç içe olduğu dönem. İkinci dönem;

Türkiye’de tarikat ve cemaat yapılarının hem imkan hem problemlerinin teşekkül ettiği 1924-1946 yılları, üçüncü dönem; 1946.”

Tekkeler kapatıldıktan sonra cemaat ile tarikatların benzeşmeye başladığını söyleyen Kara, her iki yapının da devletin din anlayışını benimsemediğini ancak onun çatısı altında olmak istediğini; ayrıca 1980’e kadar durumun tam tersinin Diyanet için de geçerli olduğunu zikretti. Kara, sonuç olarak Cumhuriyet döneminde menşei Cumhuriyet değil Mısır-İran olan tek tip din anlayışının geliştiğini, 1924’ten günümüze kadar bütün cumhuriyet tarihinde dinle ilgili mevzuların müphem ve muğlak bırakıldığını belirtti. Ayrıca tek tip yeni-selefi anlayışla birlikte müphemliğin de beslenmesiyle dini alanın, özelde tarikat ve cemaatlerin hurafe, israiliyat, uydurma din ve şirk alanına mahkum edildiğini ifade etti. Modern dönemde cemaat ve tarikat yapılarının hem muhalif hem de muvafık bir tavır sürdürmelerinin kaynağını tarihte kendilerine karşı yürütülen politikalara dayandırdı.

Sempozyumun son günü olan 3 Kasım’da müstakil olarak Değerlendirme Çalıştayı yapıldı. Çalıştayda Alexander Kynsh yerine Laila Khalifa, İsmail Kara, Mustafa Kara ve Nasrollah Pourjavady yer aldı.

Khalifa vakti yetmediği için Abdülkadir el-Cezairî ile ilgili bildirisinde eksik bıraktıklarını tamamladı. El-Cezairî’nin siyasetle olan ilişkisine ve İbnü’l-Arabî’nin siyasete bakışına atıfta bulundu. Pourjavady’nin değerlendirmesi de kendi bildirisinin bir uzantısı niteliğinde oldu. Sünnî ve Şîîlerin siyasete yaklaşımlarındaki farkları ele aldı. Tasavvufun aksine Şîîliğin siyasî bir hareket olarak ortaya çıktığını söyleyen Pourjavady, Şîîlerle tasavvuf arasındaki ilişkinin başlangıçta sünnî olan Safevîler döneminde başladığını ifade etti ve şîîlere sempati duyan Ebu İsa Abdülmelik, Harkuşî gibi sūfîlerden bahsetti.

İsmail Kara, tek tip din anlayışı meselesini daha geniş bir perspektifte ele alarak ilmi açıdan olumsuz getirilerini değerlendirdi. İslam düşüncesinin en büyük probleminin geleneklerin kendini yenileyerek devam etmemesi olduğunu söyleyen Kara, tek tip din anlayışının fıkıh, felsefe ve kelamı etkilediği gibi çok ciddi bir şekilde tasavvuf ve tarikatları da etkilediğini ifade etti. Son olarak Mustafa Kara, III. Murad a takdim edilen *Cevâhirü’l-ibrâr* isimli esere; bu eseri tanıtmaktan ötürü Köprülü’nün “*Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*” isimli kitabına atıfta bulunarak sözlerine başladı. Kara, sūfîlerin insânî yönü üzerinde özellikle durdu. Akabinde soru faslına geçildi. Çalıştayın ilerleyen safhalarında Süleyman Uludağ ve Mustafa Tahralı, İsmail Kara ve Mustafa Kara ile tebdil-i mekan ederek masada yerlerini aldı. Zaman kullanımının da başarılı olduğu çok yönlü bir değerlendirme safhası gerçekleştirildi.

Son olarak sempozyumun organizatörü Salih Çift söz aldı. Son yıllarda Türkiye, Cezayir ve Mısır gibi İslam coğrafyalarında sūfî-siyasetçi ilişkilerinde manipülatif tavırlar olduğunu ve bu durumdan en çok tasavvufun zarar gördüğünü,

bu sebeple geçmişteki ilişkilere bakıp doğru bir okuma ile geçmişten beslenerek kendimizi nasıl konumlandırabiliriz düşüncesinin, yön verme açısından kendisini bu sempozyuma teşvik ettiğini dile getirdi. Daha lokal ve spesifik başlıklar altında sempozyum dizisinin devam etmesi temennisinde bulundu.

Hem kapanış konuşmalarında hem de genel itibarıyla sempozyumda belirtildiği üzere, sûfi-siyaset ilişkileri günümüze kadar süregelen ve bazen menfi bazen müspet şekilde cereyân eden bir meseledir. Siyaset ve tasavvuf ilişkisini tek tip görmemek, meselenin daha iyi değerlendirilmesini sağlayacaktır. Sûfi-siyaset ilişkileri gerek dönemsel gerek bölge ve gruplar açısından farklılık gösterse de genel itibarıyla sûflerin siyasetle ilişkilerini şer'i ölçüler çerçevesinde şekillendirmeye çalıştığını söylemek doğru olacaktır. Netice itibarıyla sempozyum, ana hatlarıyla sûfi-siyaset ilişkileri konusunun alanın uzmanlarından dinlenmesine olanak sağladı.